

- професійної підготовки: Дис. ...канд. психол. наук.–К., 2000 – 221 с.
5. Пасічник Р.Ф. Психологічні особливості особистісного самовизначення старшокласників. –К., 1999. – 16 с.
 6. Пичурин В.В. Структура и динамика жизненной позиции личности студента педвуза: Дис. ... канд. психол. наук. – К., 1992. – 155 с.
 7. Сохань Л.В. Жизненная программа личности: структура и динамика жизненных целей // Жизнь как творчество. – К., 1985. – С.118 – 142.
 8. Яремчук С.В. Формування професійно-педагогічної спрямованості майбутнього вчителя: Дис. ...канд. психол. наук. – К., 1999. – 180 с.

In the article the differences of becoming of basic vital and professional values of future teachers are examined depending on a floor and basic residence in the process of studies in the institute of higher.

Keywords: valued orientations, professional values, vital values, professionally pedagogical orientation, professional self-determination.

Отримано: 15.03.2010

УДК 316.613.5:37.015.31:316.42-053.6

Л.А. Мацуляк

Неблагополучні сім'ї як чинник негативної соціалізації у суспільстві неповнолітніх

Сім'я є інститутом первинної соціалізації людини. Вона може бути як могутнім чинником розвитку, емоційно-психологічної підтримки особистості, так і джерелом психічних травм людини, а також пов'язаними з ними різноманітними розладами особистості. У статті розкриваються типи, особливості неблагополучних сімей та їх негативний вплив на соціалізацію неповнолітніх.

Ключові слова: Соціалізація, сім'я, неповнолітні, неблагополучні сім'ї.

Семья является институтом первичной социализации человека. Она может быть как мощным фактором развития, эмоционально-пси-

хологической поддержки личности, так и источником психических травм человека, а также связанными с ними различными расстройствами личности. В статье раскрываются типы, особенности неблагополучных семей и их негативное влияние на социализацию несовершеннолетних.

Ключевые слова: Социализация, семья, несовершеннолетние, неблагополучные семьи.

Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві [2].

“Позитивна” соціалізація особистості сприяє її соціальному розвитку, самовдосконаленню та самореалізації, що у кінцевому випадку впливає на процес відродження суспільства.

Провідником соціалізаційних процесів виступає батьківська сім'я. Вона займає головне місце в моральному формуванні особистості, бере з перших днів життя дитини на себе турботу про її здоров'я і виховання, сім'я дає дітям початкові знання про навколишній світ, виробляє певні уявлення і навички, допомагає здійснювати контакти з багатьма іншими людьми тощо [3]. Головними каналами, по яких здійснюється вплив на дитину в сім'ї, виступають батьківська любов, батьківський авторитет, моральні орієнтації батьків, психологічний клімат у родині. Як результат позитивного впливу названих чинників у дитини формується сприятлива позиція в родині, почуття захищеності, емоційне благополуччя, а засвоєні моральні еталони стають орієнтирами подальшої поведінки.

Отже, конкурувати із сім'єю, особливо на початковому етапі розвитку особистості, не може жодна громадська або державна виховна установа. Але сучасну сім'ю поставлено в досить жорсткі умови виживання, тому проблема сімейного благополуччя на сьогоднішній день є вкрай актуальною. Різке погіршення матеріального становища сім'ї, нестабільність соціально-економічної сфери є причинами зростання кількості неблагополучних родин в українському соціумі, а це, навпаки, майже завжди створює реальні труднощі у формуванні дітей і підлітків, перебороти котрі повністю суспільству до сьогоднішнього дня не вдається.

Соціальні трансформації останнього десятиліття призвели до збіднення переважної частини сімей, збільшення робочої і побутової зайнятості дорослих членів сім'ї. Зростання безробіття об'єктивно обмежує матеріальні можливості сім'ї. Наслідком усього цього є падіння рівня життя сімей, тривожна атмосфера в домі, зростання конфліктності у взаємовідносинах, жорстокість стосовно дітей [6].

Крім того, значна кількість соціально дезадаптованих підлітків виховується в сім'ях із несприятливим емоційним кліматом, підвищеною конфліктністю в внутрішньосімейних стосунках. Сім'я перестає ефективно виконувати свої інституційні функції в суспільстві. Все це зумовлює необхідність вивчення особливостей дисфункцій сім'ї в Україні на сучасному етапі та їхній вплив на девіантну поведінку неповнолітніх.

Неблагополучна сім'я – загроза суспільству. За наявності негативних впливів поведінка дитини істотно спотворюється, визначається ранньою втратою потреби у спілкуванні з батьками, егоїзмом, замкненістю, конфліктністю, впертістю, неадекватною самооцінкою (завищеною чи заниженою), озлобленістю, невпевненістю у своїх силах, недисциплінованістю, втечами з дому, бродяжництвом, внаслідок чого вона може стати на шлях правопорушень і навіть злочинів.

Тому проблема соціально неблагополучних родин нагальна для українського соціуму, звичайно, її масштабність обумовила наукові пошуки багатьох вчених.

Особливу зацікавленість викликали сімейна соціалізація та ракурс соціалізаційних процесів у соціально неблагополучних сім'ях. Зазначимо, що коло наукових наробок значно звузилось, проблемами сімейної соціалізації на сучасному етапі займаються такі вчені: А. Антонов, Ф. Ар'єс, Т. Гурко, В. Єлізаров, М. Тітма, Т. Титаренко.

Питання впливу сімейного неблагополуччя на дітей стали сферою інтересів таких науковців: С. Арзуманян, С. Белічевої, М. Буянова, А. Єлізарова, Т. Міньковського, А. Мудрика. Серед сучасних українських вчених вищезгадана проблематика привернула увагу А. Бесєдіна, Н. Лавріненко, В. Пилипенка, Р. Пріми, Т. Перепелиці, Ю. Якубової.

У сукупності причин і чинників, що викликають сімейне неблагополуччя, визначальними є суб'єктивні чинники і причини психолого-педагогічної властивості, тобто порушення в міжособистісних внутрішньосімейних відносинах і дефекти виховання дітей в сім'ї [4].

“Дефекти виховання, – твердить дитячий психіатр М.І. Буянов, – це і є щонайперший і найголовніший показник неблагополучної сім'ї. Ні матеріальні, ні побутові, ні престижні показники не характеризують ступінь благополуччя або неблагополуччя сім'ї, тільки ставлення до дитини”. Критерієм благополуччя або неблагополуччя сім'ї може служити її вплив на дітей, стиль ставлення до дитини, до її здоров'я, бажання і можливість батьків створити оптимальні умови для її розвитку [1].

Аналіз соціологічної, психологічної та педагогічної літератури свідчить, що залежно від виконання виховної функції виділяють сім'ї:

- благополучні;
- неблагополучні (в тому числі, зовні благополучні);
- сім'ї групи ризику.

Благополучні сім'ї забезпечують задоволення всього комплексу потреб (згідно з А. Маслоу) кожного члена сім'ї. Фактично це є ідеальний тип сім'ї. Найбільш наближається до нього так звана “нормальна сім'я”. В ній основні характеристики ідеальної сім'ї переломлюються через призму реальних соціальних умов її існування.

Благополучна сім'я міцна своїми внутрішніми зв'язками, високим рівнем координації. У такій сім'ї існують взаєморозуміння, взаємна повага, між усіма її членами, позитивна моральна атмосфера, спільність поглядів на більшість сфер духовного життя, врахування у сімейному житті інтересів кожного, душевних переживань, психологічна взаємна підтримка, трудова співдружність, задоволення почуття власної гідності, своєї значущості, взаємна довіра, доброта, чуйність, раціональні способи вирішення всіх сімейних проблем, розуміння завдань сімейного виховання та ін.

Така сім'я позитивно впливає на формування особистості дитини, яка допомагає дитині відчувати себе рівноправним членом сімейного колективу, де її люблять; вона має у сім'ї свої права і свої обов'язки; до її потреб ставляться з розумінням. Така сім'я створює душевний комфорт, рятує від нервових переживань. Саме в таких сім'ях діти найбільше цінують поради і допомогу батьків, наслідують їх особистий приклад. У нормальній сімейній обстановці дитина виростає доброзичливою, гуманною, здібною до співчуття, спокійною, оптимістичною, добрим товаришем, з почуттям гумору, має тверді етичні правила. Отже, для нормального розвитку дитини потрібна щаслива, повноцінна сім'я, де щасливі між собою батьки, батьки і діти.

Всі інші сім'ї можна віднести до неблагополучних.

Отже, що ж таке неблагополучна сім'я, які її особливості?

Які наслідки її впливу на розвиток дитини?

Розрізняють такі типи неблагополучних сімей:

- 1) педагогічно некомпетентна;
- 2) конфліктна;
- 3) аморальна;
- 4) асоціальна.

1. Педагогічно некомпетентна сім'я.

В такій сім'ї спостерігається брак педагогічних знань і навичок у батьків, що виявляється в неконструктивному стилі виховання (або надмірно авторитарному, або потуранні, або непередбачуваному – “сім п'ятниця на тижні”). Батьки користуються практично тими самими неефективними методами виховання своїх дітей, якими користувалися їх батьки. Використовувати інші методи виховання батьки або не вміють, або не хочуть. У результаті страждають обидві сторони. Авторитарний стиль виховання, спроби замінити переконання наказом, неповага до особистості дитини, а тим більше рукоприкладство ведуть до конфліктів між батьками і їх дорослими дітьми. Очевидно, що стиль виховання, заснований на погрозах і покараннях, навряд чи сприятиме розвитку здорової і гармонійної особистості. Стиль потурання – це взагалі відсутність інтересу до життя дитини, виховання за принципом “куди крива виведе”. Адже виводить часто відомо куди. Гіперопіка також не сприяє розвитку здорової особистості. Прояв надмірного жалю до дитини, бажання все зробити за неї, захистити від труднощів призводить до появи у дитини егоїзму, неадекватної завищеної самооцінки і рівня вимог. Але найгірший непередбачуваний стиль (не знаєш, чого чекати: “чи то батога, чи то пряника”). У такій сім'ї також часто відсутня єдність вимог батька і матері.

2. Конфліктна сім'я.

У даній сім'ї, як правило, панує атмосфера грубості і несправедливості, а іноді і атмосфера жорстокості і насильства. Діти живуть в оточенні, де прихований страх, напруженість і тривога присутні завжди, але відсутня стабільна безпека. Повернутися додому зі школи – вже стресова ситуація, оскільки діти ніколи не знають, чого чекати далі. Грубість, крики, сварки, нерідко бійки, а іноді злочинні дії в запалі емоцій, це те, з чим доводиться стикатися дитині. Часто в такій сім'ї дитина слугує засобом вирішення подружніх конфліктів.

3. Аморальна сім'я.

Це сім'я з хворою етичною атмосферою. Там дитині прищеплюються соціально небажані потреби й інтереси, він долучається до аморального способу життя. Ради задоволень, задоволення власних егоїстичних інтересів тут зневажаються моральні норми, загальнолюдські цінності. Дитина перестає розуміти, “що таке добре і що таке погано”, вона створює свою мораль, в основі якої лежить задоволення і матеріальна вигода. Тут же вона навчається й способам отримання задоволення: алкоголь, розпусні дії, проституція, дармоїдство – все це стає нормою. У таких дітей абсолютно відсутнє почуття сорому, адже для досягнення своїх цілей – всі засоби добрі, тобто діє принцип “мету виправдовують засоби”.

4. Асоціальна сім'я.

Це сім'я, де у батьків є злочинні схильності. Тому рано чи пізно дитина виявляється втягнутою в систему злочинних маніпуляцій з їхнього боку (оскільки копіює їх стереотипи поведінки, а в деяких випадках і мислення). Спочатку дитина вчиться надавати дрібні послуги (наприклад, проникнути в квартиру квартири, а потім відчинити двері дорослим злодіям, постояти збоку, спостерігаючи за поведінкою оточуючих, подати сигнал у разі небезпеки і т.д.). Потім дитині пропонується самій порушити закон під наглядом батьків. У разі непокори її чекають образи і погрози вигнати з дому. Долучаючи дітей до здійснення злочинів, батьки обмежують їх можливості в отриманні нормальної освіти, стають каталізаторами порушень стосунків дитини з однолітками, внаслідок чого дитина опиняється у групі із злочинною спрямованістю. Майбутнє такої дитини наперед запрограмоване: нічого доброго в цьому житті їй не чекає.

До зовні благополучних можна віднести сім'ї, у яких:

- спілкування батьків з дітьми носить формальний характер;
- відсутня єдність вимог до дитини;
- відсутність контролю з боку батьків за успішністю та поведінкою дитини або контроль носить однобічний характер;
- надмірна батьківська любов;
- надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань;
- має місце насильство щодо жінки, дитини;
- не враховуються у процесі сімейного виховання вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості дитини.

Останнім часом стали звертати на себе увагу сім'ї так званих “нових українців”, які основну увагу зосереджують на власному бізнесі, а сімейне виховання у них зводиться до купівлі дітям дорогих іграшок, одягу, видачі значних сум грошей. Їм не вистачає часу для збільшення духовного, морального впливу на дитину.

Неблагополуччя в перерахованих сім'ях породжує насильство. Під насильством розуміють свідомі або підсвідомі вчинки, що загрожують благополуччю або правам дитини. Можливо, вам пощастить, і ви не побачите, як розлучений тато відпрацьовує силові прийоми на беззахисній дитині. Можливо, вам пощастить, і ви не почувете зливи лайливих слів, яких вам і не доводилося чути з вуст жінки, іменованою матір'ю. Можливо, вам пощастить, і ви не відчуєте смердючий запах алкоголю і не побачите “згаслі” від чергової “дози” очі. Якщо вам пощастить, то ви цього ніколи не побачите. А дитина? Вона протягом років перебуває в такому оточенні.

1) **ФІЗИЧНЕ НАСИЛЬСТВО** – це жорстокість та інші цілеспрямовані антигуманні дії, що заподіюють біль дитині і перешкоджають її розвитку (спричинення фізичного болю: побої, укуси, припікання, навмисне задусшення або потоплення дитини, а також ситуації, коли дитині дають отруту і неадекватні ліки).

2) **ЕМОЦІЙНЕ (ПСИХІЧНЕ) НАСИЛЬСТВО** – це порушення психоемоційного балансу у бік негативних відчуттів і переживань. Дитина відчуває постійний брак уваги і любові, зате цілком достатньо криків, погроз, наруг, знущань, різкої і грубої критики на свою адресу, образ і залякування, які призводять до втрати почуття власної гідності і впевненості в собі. Подібна жорстокість не менше шкідлива, ніж фізична. Така неповага батьками почуттів, гідності дитини названа “душогубством”. Вона навмисно спрямована на придушення у дітей почуття радості, любові. Виникає емоційна відчуженість дітей, що отримала назву “синдром афектної тупості”, яка створює основу для хронічного психогенного травматизму, що нерідко викликає вторинні афектні кримінальні дії – агресію, спрямовану назовні (асоціальна поведінка) або на власну особу (суїцид).

3) **СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО** – це використання дітей для задоволення сексуальних потреб дорослих. Застосовування погроз, сили, хитрості для залучення дитини до сексуальної діяльності. Використання дітей для виготовлення порнографічної продукції, залучення їх до заняття проституцією. Результатом цього є безладні статеві зв'язки підлітків, венеричні захворювання, небажана вагітність, або глибока депресія з частими суїцидальними думками і спробами. Хлопчики, що отримали “чоловіче” виховання, приймають за норму фізичне насильство щодо жінки, а дівчинка, що піддалася сексуальному насильству, поводитиметься як жертва, безпорадна і беззахисна.

4) **ЗНЕВАЖЛИВЕ СТАВЛЕННЯ ДО ДИТИНИ** – не задовольняються життєві потреби дитини в житлі, їжі, одязі, лікуванні. Дітей залишають без нагляду, вони часто ходять голодними, брудними. Вони відстають у фізичному розвитку. Психологічні прояви: пасивність, пригніченість, відчуття непотрібності, низька самооцінка.

Загальні ознаки будь-якого виду насильства над дітьми:

- невміння зосередитися;
- проблеми з пам'яттю;
- низька самооцінка, відсутність самоповаги, ненависть до себе, що сприяє формуванню комплексу неповноцінності;
- недовіра до дорослих;
- поганий настрій;

- незрозумілі напади гніву, агресії, імпульсивна поведінка;
- почуття сорому, страху, постійного переживання провини;
- депресія;
- нездатність відчувати задоволення від чого-небудь;
- самотність, відчуженість і ін.

Репресії і тиснення в будь-якому віці мають два результати: особистість або пригнічується, якщо вона слабка, або у неї народжується протест, який може перерости в гостру форму, якщо особистість сильна. У разі застосування до дитини насильства, коли вона не в змозі активно захищатися, переживає почуття злості, але вимушена його пригнічувати. Фактично йде акумуляція злості, яка буде проявлена пізніше. Так породжується агресія дітей та інші види їх девіантної (що відхиляється) поведінки. Ставши батьками, вони теж будуть жорстокими до своїх дітей.

Останнє десятиліття характеризується підвищенням напруженості криміногенної обстановки, зростанням злочинності, особливо, злочинності серед неповнолітніх. Кримінальна активність неповнолітніх є значно вищою ніж у дорослого населення. Якщо на десять тисяч підлітків віком від 14 до 17 років протягом року припадає близько 120 злочинів, то на таку ж кількість дорослих – 90 злочинів. Але найбільш небезпечною і такою, що потребує уваги, тенденцією є збільшення за останні роки так званих резонансних злочинів, які відрізняються особливим цинізмом і жорстокістю. Основними причинами цього є соціальна незрілість і психофізіологічні особливості підлітків, прагнення пережити нові відчуття, підвищене бажання незалежності. Подібний сплав біологічних і соціальних чинників ускладнює соціальну адаптацію дітей і підлітків у суспільстві.

Дослідження причин правопорушень і злочинів, вчинених неповнолітніми, свідчать, що в 90-97% випадках механізм протиправної поведінки був запущений недоліками сімейного виховання, при чому неповнолітні приходять до протиправної поведінки під безпосереднім впливом або за участю батьків [5].

Не знаючи, як справитися з реальністю, дитина може шукати різні способи відходу від суворой дійсності. Вибір у таких дітей невеликий: алкоголь, наркотики, проституція і т.д. Нерідко “одурманення” стає єдиним способом позбавлення від щоденних скандалів, образ і принижень. “На практиці” спостерігаючи наркогенні традиції, підліток знайомиться з технологією одурманення. Діти наркозалежних батьків не тільки дуже рано долучаються до одурманення, а й починають свою наркогенну кар'єру з однією з найжорстокіших форм наркотизації – побутової хімії.

Дослідники вважають, що сьогодні кожному другому школяреві у віці від 13 до 15 років хоча б раз пропонували одурманюючий препарат. Приблизно третина з них скористалася такою пропозицією. Значна частина підлітків-наркоманів живуть у повній сім'ї (з обома батьками). Головне тут – не склад сім'ї, а атмосфера, що створюється в ній, емоційна близькість і довіра домочадців один до одного.

Набагато поширенішим у нашій культурі є алкоголізм. І наслідки можуть бути не менш плачевними, ніж у разі вживання наркотиків. Дитиною алкоголіка бути дуже образливо. Діти стараються нікому не говорити про проблему в сім'ї, навіть самим собі. Тато дуже зайнятий вином. Мама засмучена і зайнята татом. Зазвичай алкоголік – більш улюблена її дитина. Ролі, які можуть брати на себе діти в таких сім'ях: бунтар, відповідальна дитина, втрачена дитина. Бунтар виконує в сім'ї роль “козла відпущення”, тим самим, відволікаючи увагу від п'яного алкоголіка. Його “бунт” дає причину батькові напиться. Такі діти постійно порушують правила, часто кидають школу, рано одружуються або заводять незаконну дитину. Відповідальний – це звичайно старший з дітей, який перебирає на себе багато обов'язків по дому. Його роль – запобігати конфліктам. Назва цієї гри – “мир за всяку ціну”. Втрачена дитина навчилася тікати від реальних подій у світ фантазій і стаючи дорослою, вона рідко знає про спрямованість і мету в житті, продовжує відчувати себе людиною безсилою, що не має вибору.

Висновок: агресивність, лінь, девіантна поведінка, гальмування соціальної зрілості, невпевненість, нездатність встановлювати міцні емоційні контакти і т.д. – все це як риси особистості дитини формується унаслідок деструктивних стилів поведінки батьків відносно своїх дітей.

Державна і відомча статистика, матеріали спеціальних досліджень, аналіз звертань дітей і підлітків в служби екстреної психологічної допомоги свідчать про високу потребу підростаючого покоління в захисті їх законних інтересів, наданні медико-соціальної, психологічної, правової, педагогічної та інших видів допомоги і підтримки. На жаль, сьогодні важко знайти достовірну інформацію про те, скільки на сьогодні дітей опинилося у важкій життєвій ситуації.

Отже, практичні працівники органів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення з метою застосування адекватних ефективних заходів у своїй повсякденній діяльності захисту прав дитини повинні мати уявлення про дітей, що опинилися у важкій життєвій ситуації, про діагностику і реальні шляхи запобігання такої ситуації і сприяти зміцненню інституту сім'ї.

Список використаних джерел

1. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки дет. психиатра: Кн. для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.
2. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.
3. Семейная социализация // Андреева Т.В. Семейная психология. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2004.
4. Понятие и типы неблагополучных семей // Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи: Книга для педагогов и родителей. – М.: Издательство “ВЛАДОС”. – ПРЕСС, 2003. – С.82.
5. Беседин А.А. Неблагоприятные семейные стереотипы как фактор формирования девиантного поведения подростка // Вестник международного славянского университета. Серия “Социология”. – Т4. – 2001. – №4.
6. Балакірева М.О. Про становище сімей в Україні: доповідь за підсумками. Навч. посібник. – К.: Знання-Прес, 2000, 211 с.

The family is the primary institution of socialization of man. It can be a powerful factor of development, emotional and psychological support person and a source of human mental injuries, and associated various personality disorders. The article reveals the types, especially the disadvantaged families and their negative impact on the socialization of minors.

Key words: Socialization, family, minors, disadvantaged families.

Отримано: 29.03.2010

УДК 159.9.019.4-057.847

І.Я.Мельник

Психологічні особливості формування просоціальної поведінки молодшого школяра

Автор у статті розкриває особливості формування просоціальної поведінки молодших школярів з урахуванням її когнітивно-мотиваційних складових. Представлено аналіз теорій, які розглядають систему вивчення формування соціальної компетентності.